

Snežana Božanić

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Történelem Tanszék

∴ Történelem Tanszék

A KÖZÉPKORI SZERB TÁRSADALOM SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEINEK HATÁRAIRÓL ÉS HATÁRJELEIRŐL

On Boundary Lines and Marks of Hamlets in Serbian Medieval Society

A középkori szerb uralkodók és főurak által templomoknak és monostoroknak nyújtott adományok között följegyeztek szórványtelepüléseket is. Legtöbbször olyan adatra bukkanhatunk, hogy egy-egy falut (*selo*) egy vagy több szórványtelepüléssel (*zaseok*) egyetemben adományoznak el, ugyanakkor sokkal ritkábban említik szórványtelepülések külön történő odaajándékozását. A középkori szerb oklevelek bőséges mennyiségű adattal szolgálnak a falvak határaitól. Azonban szórványtelepüléseket ritkán megrögzítik ki, így határaikat törvényszerűen a falu határaival együtt jegyzik fel. Ennek ellenére középkori szórványtelepülések leírásait is megtaláljuk. A szórványtelepülés határának leírására valószínűleg akkor kerül sor, amikor ott a lakosság lélekszáma már annyira megnövekszik, hogy szükség mutatkozik saját határra. A fennmaradt leírásokból arra következtethetünk, hogy a szórványtelepülések határjeleiként mindazon elemek megjelentek, amelyek a falvak határát jelző entitásokként is ismertek. Szükséges hangsúlyozni, hogy Dusán törvénykönyvében szórványtelepülések nem kerülnek említésre.

Kulcsszavak: szórványtelepülés (*zaseok*), falu (*selo*), határ (*meda*), határjel (*mednik*)

A középkori településeket falvak, városok, piacozó helyek, szórványtelepülések, majorságok és pásztortelepek alkotják. A középkori szerb uralkodók és főurak által templomoknak és monostoroknak nyújtott adományok között följegyeztek szórványtelepüléseket is.¹ Legtöbbször olyan adatra bukkanhatunk, hogy egy-egy falut egy vagy több szórványtelepüléssel egyetemben adományoztak el, ugyanakkor sokkal ritkábban említik szórványtelepülések külön történő odaajándékozását. A szórványtelepülés vagy szer [az eredetiben zaseok

¹ С. Божанић, Српско средњовековно властелинство: микротопонимија простора, *Истраживања* 21 (2010). 105–116.

или засеље – a ford. megj.] házak kisebb összessége a falu határában.² Ткр. csíraformájában levő, potenciális falu.³ Stojan Novaković megállapítása szerint „a szer, ha nem tüntetik el nyomtalanul, egyszerre része a falunak, és egy másik falunak a csírája is”.⁴ A középkori adománylevelek megerősítik, hogy egyes szórványtelepülések idővel faluvá nőttek ki magukat. Példának okáért az egykori dečani szórványtelepülés, Lučani helyén ma két falu, Gornja és Donja Luka található, az egykori Crnobreg szórványtelepülés helyén pedig Gornji és Donji Crnobreg falvak.⁵ Vranić falunak a svetoarhandelski [vagyis a prizreni Szent Mihály és Gábriel arkangyalokról elnevezett kolostor birtokához tartozó – a ford. megj.] szórványtelepülése pedig Bukoš volt.⁶ Ez a szórvány ma is létezik, önálló településként, ami azt jelenti, hogy a népszaporulatnak köszönhetően később megsokszorozódott és faluvá vált.⁷

A szórványtelepülések gyakran a saját nevükön szerepelnek az adománylevelekben. Egyes szórványtelepülésekről a nevük alapján kikövetkeztethető vagy sejtethető, hogyan jöttek létre. E települések, akárcsak a falvak, folyók, folyócskák, patakok hidrográfiai objektumainak közelében keletkeztek. Némelyik szórványtelepülés elnevezésének gyökében állatnévi eredetű helynevet találunk. Felhasználták a növényvilágra vonatkozó jellegzetes kifejezéseket is. Máskor nevüket az ott lakók foglalkozásáról kapták. A Szent Arkangyalok monostor aranybullája (светоарханђеловска хрисовуља – a ford. megj.) bővelkedik ilyen elnevezésekben. E nagybirtoknak adták Mušutište falut Črevoglažde és Topličani szórványtelepülésekkel⁸, Koriša falut Busino és Pakostino szerekkel⁹, Graždenikot pedig Naščéval és Boršincival.¹⁰ A Szent Arkangyalokhoz tarto-

² В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1975. 194; V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povjestni rječnik II*, Zagreb 1922. 1660–1661, megjegyzése szerint „falu, ami egy másik faluhoz tartozik”.

³ S. Novaković már régebben megállapította, hogy „a szerek vagy szórványtelepülések falukezdeménynek, illetve csíraformájú falvaknak is felfoghatók”. С. Новаковић, *Село*, Допуне и објашњења С. Ћирковић, Београд 1965. 93.

⁴ С. Новаковић, *Село*, 91.

⁵ П. Ивановић, Дечанско властелинство, историјско-географска обрада, *ИЧ IV* 1952–1953 (1954). 182.

⁶ Ј. Шафарик, Хрисовуља цара Стевана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?; *Гласник ДСС XV* (1862). 278.

⁷ П. Ивановић, Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена II, историјско-географска истраживања, *ИЧ VIII* 1958 (1959). 216.

⁸ Ј. Шафарик, *ibid.* 278.

⁹ Ј. Шафарик, *ibid.* 273–274.

¹⁰ Ј. Шафарик, *ibid.* 279.

zó falunak, Pakišénak a szórványa Košarište¹¹, Radeša falunak Radešica¹², míg Brod falunak két szórványtelepülése is volt, Donji Brod és Grmljani.¹³

Sok eladományozott szórványtelepülésnek nem volt neve. Példának okáért Milutin király Gračanica monostornak ajándékozta „Gračanica, Sušica és Selce falvakat zaseokjukkal és medájukkal”.¹⁴ A banjskai nagybirtoknak jutott „Korilja a zaseokkal”.¹⁵ A Szent Arkangyalok-i uradalomnak adományozták „Oba Krstaca” nevű falut „a zaseokokkal”.¹⁶ Dusán István cár Chilandarnak adományozta „Knina falut a zaseljékkal és medákkal”.¹⁷ Milica hercegnő és gyermekei a Sveta Gora-i [Athosz-hegyi] Szent Panteleimon kolostornak adományozta „Podgrađe falut zaseokokkal és medákkal”.¹⁸

Az adománylevelek egy némelyike a szórványtelepülések házáiról és a bennük lakó férfilakosságról is tartalmaznak adatokat. Dečani falu szórványa volt Crnobreg (18 ház, 69 férfi), Beleg (11 ház, 30 férfi) és Lučane (20 ház, 73 férfi).¹⁹ A dečani kolostorhoz tartozó Strelac falunak két szórványtelepülése volt, Bohorić (28 ház, 78 férfi) és Ljubuša (9 ház, 24 férfi).²⁰ A dečani uradalomnak juttatták Seroš falut „a zaseokokkal és az összes medával”.²¹ Minden valószínűség szerint ez a 145 házból álló falu „több nagyobb szórványtelepülésből képződhetett”.²²

A rendelkezésre álló adatok alapján elmondható, hogy falut legtöbbször két vagy három szórványtelepüléssel együtt adományoztak. A szerek száma a tele-

¹¹ J. Шафарик, *ibid.* 281; П. Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена II...*, 210.

¹² J. Шафарик, *ibid.* 281.

¹³ J. Шафарик, *ibid.* 281.

¹⁴ М. Павловић, Грачаничка повеља, *Гласник СНД III* (1928), 126–127; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912 (репринт 2005). 633 (I); *Задужбине Косова*. Споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд 1987. 323.

¹⁵ Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, *Споменик IV* (1980), 2; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина, из Старога Сараја*, изнесла на свијет Земаљцка влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890, 5–6; *Задужбине Косова*, 316; Gornje és Donje Korilje nevű falu ma is létezik az Ibar folyó bal partján.

¹⁶ J. Шафарик, *ibid.* 281; С. Новаковић, *Законски споменици*, 689 (LXVI); *Задужбине Косова*, 348.

¹⁷ С. Новаковић, *Законски споменици*, 420; *Задужбине Косова*, 355.

¹⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 518 (XXIII).

¹⁹ П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, ДХ I (132–133), ДХ II (4), ДХ III (14), (39), (51); *Задужбине Косова*, 328.

²⁰ П. Ивић – М. Грковић, *ibid.* 329.

²¹ П. Ивић – М. Грковић, *ibid.* 338–339.

²² Р. Ивановић, *Дечанско властелинство*, историјско-географска обрада, 192.

pülések létrejöttének korától és a domborzati viszonyoktól függött.²³ Az egy-egy falu határában található nagyszámú szórványtelepülés arra a tényre utalhat, hogy maga a falu nem volt zárt típusú. Továbbá, ritkább a szórványtelepülések előfordulása az alacsonyabban fekvő, szelídebb helyeken, a mezőkön, a folyók mentén és a kevésbé hegyes vidékeken, tehát ott, ahol a falvak rendezettebbek, sűrűbben lakottak. Ezeken a helyeken a falvak meghatározott és állandó arculatot nyertek, s így elmondható, hogy szórványtelepülések ott ritkábban fordulnak elő.

A szó korszerű értelmében minden falunak megvolt a maga „határa” (*atar*), illetve területe, amelynek határa (*međa*) éppúgy ismert volt a helybeliek, mint a szomszédos települések lakosai előtt. E határokon belül feküdt egy-egy település valamennyi háztartásának összes megművelt és meg nem művelt területe.²⁴ A falu lakói a középkori Szerbiában tisztelettel és különleges figyelemmel viseltettek határaik iránt.²⁵ Erre a jelenségre kihatással volt néhány tényező. Közösségként, gazdasági érdekeik mellett, kötelezettségeiket is teljesíteniük kellett uralkodójuk, illetve az állam iránt.²⁶ A falu vállaira Dusán törvénykönyve is rárakta a kollektív felelősség terhét. Rendelkezései lehetővé teszik, hogy ma megfelelő rálátásunk legyen a falu helyzetére és megszerveződésére.

A kolostorok adománylevelei – mint már hangsúlyoztuk: gazdasági, jogi és vallási okok folytán – bővelkednek a falvak különösen tiszteletben tartott határaitra vonatkozó adatokban. A határjelek ábrázolása, alakjuk és fajtájuk mindenekelőtt a térkonfigurációtól függött.²⁷ A falvak határainak rekonstrukcióját jól el lehet végezni, ha rendelkezünk az adománylevelekbe foglalt részletes leírásokkal, s ha amellet ezeket az adatokat kombináljuk a rendelkezésre álló

²³ *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Тирковић и Р. Михалчић, Београд 1999. 220 (Р. Михалчић).

²⁴ Voltak itt szántók, szőlők, kertek, gyümölcsösök, rétek, határkövek, legelők, hegyek, határkövek, vízimalmok stb. E területek jelentős részét közösen használták, és ez szükségessé tette a falu lakóinak szerveződését és megegyezését. С. Новаковић, *Село*, 59–69.

²⁵ С. Божанић, *Појам међе и међника у антици код Грка и Римљана у паралели са српским концепцијама*, Међународни научни скуп „Античка култура, Европско и Српско наслеђе”, Београд – Сремска Митровица – Нови Сад 2009. 32–47.

²⁶ М Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, *Зборник МСИ* 44 (1991). 10.

²⁷ A síkvidéki és alföldi területeken bizonyos mértékben eltérnek a határjelek a köves földterületek határainál alkalmazottaktól. A középkori falusi határok leírásaiban dominálnak a természetes határkijelölések, úgymint az orografikus, hidrografikus és dendrológiai [vagyis a domborzati viszonyokkal, a vízrajzi állapotokkal és a fákkal kapcsolatban – a ford. megj.] határjelek. Falvak határjeleiként emberföldrajzi objektumokat szintén említettek. A templomok, a keresztek és a temetők külön megbecsülés tárgyait képezték. A falvak határ menti entitásaként említésre kerülnek házak, házikók, várromok, faluhelyek, határkövek, utak, országutak és egyéb objektumok is.

történetföldrajzi tanulmányokkal, terepi kutatásokkal, útleírások anyagaival és a katonai s földrajzi térképekkel.

A szórványtelepülések a középkorban gyakran képezték adományozások tárgyát. Viszont a szórványtelepülést ritkán választották el, és határait törvényszerűen együtt jegyezték fel a falu határaival. Az adománylevelekben többnyire olyan adatokat találni, hogy valamelyik falut a szórványtelepüléseivel és ezek határai-val együtt ajándékozták el. S mégis találunk a középkori szórványtelepülések határaitra vonatkozó leírásokat is. A szórványtelepülés határának leírására valószínűleg abban a pillanatban került sor, amikor az adott településen megnőtt a lakosság lélekszáma, és szükségük volt a saját határra (*atar*). Vagyis akkor, amikor a szórványtelepülés „*valójában már falu volt*”.²⁸ A szórványtelepülések fennmaradt határleírásai alapján megállapítható, hogy határjelként mindazon elemek megjelennek, amelyek a középkori falvak határjelző entitásaiként is ismertek.

Čabić falu szórványtelepülése a *dečani uradalomban* Dobro Do: határjeleit külön felsorolják. A szórványtelepülés határának leírása a Nedeljina crkvánál kezdődik és végződik.²⁹ A határ menti entitások egyike a „*štirnička međa*” (stirniciai határ), s ebből a Prokletije masszívum dečani hegységére, a Štirnicára gondolhatunk. A határjelek közül feljegyzésre kerül egy tócsa és a Gubavčapatak. Ezen a területen irtványföld is volt, melynek bizonyítéka a „*Kovačev laz*” (Kovács tisztása) a határsávon belül. A határban – határ menti entitásként – említenek egy szántót is, amely helynévként is figyelemre méltó: „*Svatova poljana*” [Lakodalmas mező, Nászmező].

A dečani kolostornak adományozták Hrastovica falut³⁰ Preki Lug (14 ház)³¹, Prilipe (13 ház)³² és Bradatin Dol (3 ház)³³ szórványtelepülésekkel. Az említett falunak – amely a mai dečani–đakoviciai út mindkét oldalán terült el – szórványtelepüléseivel egymás közötti határai voltak.

Preki Lug szórványtelepülés leírása Crveni bregnél kezdődik, és tovább halad, „*ahogy a folyó folyik*”. Határain egy forrást és egy tócsát említenek. E területen egy helyi jelentőségű út is volt, „*mali put*”-ként (kis út) jegyezték fel, és volt egy rétes térség. A szórványtelepülés Prekoluke faluként máig fennmaradt az adott terepen.

R. Ivanović véleménye szerint Bratotin Dol „összenőtt valamelyik szomszédos szórványtelepüléssel, vagy másik nevet kapott, de lehet, hogy átalakult a

²⁸ С. Новаковић, *Село*, 100–101.

²⁹ М. Пурковић, *Попис црква у старој српској држави*, Скопље 1938. 33.

³⁰ П. Ивић – М. Грковић, ДХ I (151), ДХ II (11–12), ДХ III (411–449); *Задужбине Косова*, 330.

³¹ П. Ивић – М. Грковић, ДХ I (152), ДХ II (12–13) ДХ III (470–488); uott.

³² П. Ивић – М. Грковић, ДХ I (152), ДХ II (12) ДХ III (449–470); uott.

³³ П. Ивић – М. Грковић, ДХ I (-) ДХ II (13) ДХ III (488–497); uott.

mai Prekobrđe faluvá, amely itt valahol található”, míg Prilepe a síkságon terül el, a mai dečani–đakovicai út bal oldalán.³⁴

A *Szent Arkangyalok monostor aranybullájában*, amely az első birtokadó-mány-levél, említésre kerül Ljubižnja falu, melyet határokkal és Skrobište szórványtelepüléssel együtt ajándékoztak el. Skrobište határait részletesen felsorolják az adománylevélben.³⁵ Ennek a szórványtelepülésnek a határa szomszédos volt Ljubižnja és Koriša falvakkal. Ljubižnjának itt biztosítottak marhajárást a hegyek felé. A járást senki sem szánthatta fel, ha mégis megtette, 100 perpert kellett fizetnie az ország uralkodójának. A hely földrajzi értelemben a ljubiždani határ és a Koriša falu határa közötti lejtőt foglalta magában, és nem ereszkedett le a Prizreni-síkságra.³⁶

A Szent Arkangyalok-i uradalomnak Dusán cár Koriša falut adományozta a Szent Péter-templommal, határokkal és két szórványtelepüléssel, Pakostinóval és Businóval. Busino szórványtelepülés ma már ezen a területen nincs, határa az idők során valószínűleg összekapcsolódott Koriša faluval. Noha az adománylevél nem maradt fenn, a függelékek alapján mégis megállapítható a határa.³⁷ E szórványtelepülés határa szomszédos volt a korišai Szent Péter-templom birtokával. Határai között említenek egy forrást, a határ leírása pedig a Javorina poljanánál [Juharmező] ér véget, ami ugyan nem maradt fenn, de feltételezhető, hogy egykor ezen a területen juharfa nőtt.³⁸

A prizreni Szent Arkangyalok monostor uradalmának adományozták a Gornji Polog-i Šiklja falu két szórványtelepüléssel, Kruimadával és Krstivel. Mindkét szórványtelepülés esetében felsorolják a határokat. Kruimada a leírás szerint mindenütt Šiklja falu határához kapcsolódik, olyannyira, hogy az adománylevél „*šikljai határ*”-ként említi.³⁹ Kruimade határát illetően említést tesznek a Drim folyóról, egy patakról, a Szent György-forrásról, egy csobogóról és a Suho blatóról [Szárazsár], amely kiszáradt tóra utal. Az adománylevél által említett határok között kerül említésre a Szent Miklós-templom a patak partján, valamint a Szent Illés-templom a domb közelében.⁴⁰ Határjelként egy cseresznyefa is fel van jegyezve.

³⁴ Р. Ивановић, *ibid.* 187.

³⁵ Ј. Шафарик, *ibid.* 273; С. Новаковић, *Законски споменици*, 686 (XXV); *Задужбине Косова*, 347.

³⁶ М. Пурковић, *Попис села*, 141; П. Ивановић, *Властелинство манастира св. Арханшела код Призрена*, 349; С. Мишић – Т. Голубовић-Суботин, *Светоарханшеловска хрисовуља*, Београд 2003. 40–41.

³⁷ Ј. Шафарик, *ibid.* 273; С. Новаковић, *ibid.* 686 (XXVIII)

³⁸ М. Пурковић, *ibid.* 125, 143; П. Ивановић, *ibid.* 350; С. Мишић – Т. Голубовић-Суботин, *ibid.* 41.

³⁹ Шафарик, *ibid.* 286; С. Новаковић, *Законски споменици*, 691 (LXXXV); *Задужбине Косова*, 349.

⁴⁰ М. Пурковић, *Попис црква*, 26, 36.

Krsti szórványtelepülés határai is részletesen felsoroltnak.⁴¹ Az adománylevélben határként két keresztet jegyeztek fel, a šikljai úti keresztet és a Mamzin-keresztet. A terület vízrajzi gazdagságáról tanúskodik számos víznév: reka Istok [Kelet folyó], reka Velija [Karaj vagy Szelet folyó], reka Sirik és a Carev studenac [Császárforrás]. Dendrológiai határjelek közül a „*nagy diófa*”-t és a „*nagy fá*”-t említik. Határjelző entitások még a Županov vrt [Ispán kertje], a Mokri dol [Nyirkos völgy] és a Vranova planina [Hollóhegy] is.

(Csorba Béla fordítása)

A fordító megjegyzése: A szövegben említett középkori szerb településtípus elnevezését (*zaseok*) a magyar szakirodalomból ismert – és a szerb fogalomhoz tartalmilag talán legközelebb álló elnevezéssel (*szórványtelepülés*) adtam viszsza. A szerző olykor használja a *zaselje* kifejezést is, az előbbi szinonimájaként, vagyis feltételezhetően inkább a stilisztikai egyhangúság megtörése végett, mintsem egyéb megfontolásból. Ezt én a magyar néphagyományból ismert, a szerb fogalomhoz hasonló *ser*-rel kíséreltem meg értelmezni. Egy-két szerb történelmi fogalmat, elnevezést, helyi földrajzi nevet [szögletes zárójelbe téve] magyarul is értelmeztem. (Cs. B.)

On Boundary Lines and Marks of Hamlets in Serbian Medieval Society

Among the donations that Serbian medieval rulers and nobles bestowed on churches and monasteries were hamlets. There are numerous records that a village was presented alongside with one or more hamlets, while there is little mention of hamlets given separately. Serbian medieval charters offer a great deal of information on village boundaries. However, a hamlet was rarely bordered, and its boundaries were, as a rule, determined together with the boundary lines of a village. Nevertheless, one can encounter descriptions of the boundaries of medieval hamlets as well. It is most likely that determining boundary lines took place when a hamlet grew as regards to the number of inhabitants, and when the need arose to have their own fields. The descriptions available today lead to the conclusion that, as boundary marks, one can find all the elements that also appeared as bordering entities of a medieval village. It should also be emphasized that there is no mention of hamlets in Dušan's Law Code.

Keywords: hamlet, village, boundary lines, boundary marks

⁴¹ J. Шафарик, *ibid.* 286; С. Новаковић, *ibid.* 691 (LXXXV); *Задужбине Косова*, 349.